

СЕНЬ І. З.,
аспірант кафедри кримінального права
та кримінології
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 343.214:340.132(477)

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ У СПЕЦІАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Статтю присвячено аналізу наявних наукових напрацювань українських та зарубіжних учених у сфері проблеми спеціальних норм у кримінальному праві, а також виявленню шляхів подальшого дослідження цього питання.

Ключові слова: спеціальні кримінально-правові норми, поняття спеціальної норми, створення спеціальних норм, класифікація спеціальних норм.

Статья посвящена анализу имеющихся научных разработок украинских и зарубежных ученых в области проблемы специальных норм в уголовном праве, а также выявлению путей дальнейшего исследования этого вопроса.

Ключевые слова: специальные уголовно-правовые нормы, понятие специальной нормы, создание специальных норм, классификация специальных норм.

The article is devoted to analysis of existing scientific developments made by Ukrainian and foreign scholars in the field of the problem of special norms in criminal law, and identifying the ways of further investigation of the issue.

Key words: special criminal-law norms, notion of a special norm, creating special norms, classification of special norms.

Вступ. Норми права є первинним елементом системи права як теоретичної основи системи законодавства. Невипадково М.І. Байтин називає норму права «вихідним елементом», «первинною клітинкою права» [10, с. 184]. Тому наповнення правової норми має відповідати основній спрямованості законодавства – ефективному врегулюванню суспільних відносин. Адже соціальне втілення на практиці є потенційно дуже важливим для норм.

Ефективність норм кримінального права проявляється насамперед в їх реальній здатності забезпечити виконання завдань Кримінального кодексу України (далі – КК України), які передбачені ст. 1, а саме: правове забезпечення охорони прав і свобод людини й громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру й безпеки людства, а також запобігання злочинам [15]. Розроблення проблем, пов'язаних з удосконаленням кримінального законодавства, передбачає поглиблений аналіз як у цілому кримінально-правових норм, так і спеціальних норм зокрема.

Останніми роками кримінальне законодавство розвивалося, як правило, за рахунок доповнення Кримінального кодексу України спеціальними нормами. Зокрема, серед найновіших доповнень КК України статтями, що містять спеціальні норми, можна назвати такі: ст. 220-2 «Фальсифікація фінансових документів та звітності фінансової організації, приховування неплатоспроможності фінансової установи або підстав для відкликання (анулювання) ліцензії фінансової установи» (внесена в КК України 16.07.2015 р.), ст. ст. 345-1 «Погроза або насильство щодо журналіста», 347-1 «Умисне знищення або пошкодження майна журналіста», 348-1 «Посягання на життя журналіста», 349-1 «Захоплення журналіста як заручника» (внесені 14.05.2015 р.), ст. 218-1 «Доведення банку до неплатоспроможності» (02.03.2015 р.), і цей перелік можна продовжувати.

Однак за умови наявності великої кількості спеціальних норм можуть виникати складнощі під час кваліфікації скоєного кримінального правопорушення, а саме: яку кримінально-правову норму застосовувати, яка з них найкраще відображає склад скоєного злочину? Чи сприяє це ефективності відповідних кримінально-правових норм для врегулювання суспільних відносин?

Ефективність застосування норм кримінального права залежить від правильності кримінально-правової кваліфікації та призначеного на її основі покарання. А кримінально-правову кваліфіка-

цію, як указує В.О. Навроцький, слід вважати правильною, якщо вона здійснена на підставі повного, всебічного й об'єктивного дослідження фактичних обставин справи та застосування кримінального закону відповідно до загально визначених принципів кваліфікації [19, с. 35].

Якщо звернутися до ст. 7 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [13] (до принципу законності в його тлумаченні ЄСПЛ), у розумінні ЄСПЛ компонент *lex certa* в принципі законності передбачає, що матеріально-правові положення про злочин і покарання повинні бути чіткими, доступними та передбачуваними [2; 4; 5]. Це означає, що людина повинна мати можливість з їх тексту визначити, яка поведінка загрожує кримінальним покаранням та яким саме (за потреби – з допомогою юриста, наявного судового тлумачення, аналізу наукової літератури) [3].

Тож чи потрібно нагромаджувати кримінально-правові норми? Чи не ускладнює велике нагромадження кримінально-правових норм, особливо зважаючи на недоліки законодавчого формулювання деяких із них, здійснення правильної кримінально-правової кваліфікації? Чи не знижує ефективність застосування цих норм на практиці?

Виявилось, що правотворчий процес у цьому напрямку випереджає розвиток науки кримінального права, оскільки спеціальні норми в теорії розглядаються переважно лише у зв'язку з кваліфікацією злочинів. У той же час загальні питання понять, видів, функцій та критеріїв конструювання спеціальних правових норм не досліджувалися ні в загальній теорії права, ні в галузевих юридичних науках, або ж досліджувалися дуже поверхово, згадувалися лише під час розгляду інших питань.

Постановка завдання. Завданням цієї публікації є характеристика наявних наукових напрацювань щодо проблеми спеціальних норм у кримінальному праві та виявлення шляхів подальшого дослідження цього питання.

Результати дослідження. Питання спеціальних норм у кримінальному праві здебільшого піднімалися в дослідженнях конкуренції норм. Зокрема, серед українських учених увагу цій проблематиці приділяли Л.П. Брич, М.Й. Коржанський, О.М. Кричківський, О.К. Марін, В.О. Навроцький та інші. Серед радянських і російських дослідників можна назвати Є.В. Благова, В.М. Кудрявцева, Л.В. Іногамова-Хегай. Єдиним комплексним дослідженням саме спеціальних норм кримінального права є дисертація М.М. Свідлова на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Спеціальні норми в кримінальному праві», захищена ще в 1979 р. Подібного дослідження на основі аналізу чинного Кримінального кодексу України взагалі не існує.

Тут слід наголосити, що проблема спеціальних норм як така розглядається науковцями переважно лише на теренах колишнього Радянського Союзу. Адже хоча останнє десятиліття й ознаменувалося появою в праві європейських держав цілого напрямку дослідження під загальною назвою «право та соціальні норми» (the study of law and social norms) [8, с. 467], норми права розглядаються переважно в соціологічних дослідженнях (у контексті впливу на суспільство) без розмежування їх видів та аналізу конструкції самої норми. Особливо це стосується країн англосаксонської системи права, в яких норми права можуть бути як писаними, так і неписаними. Це значною мірою ускладнює проведення порівняльного дослідження зазначеного питання. Єдності поглядів серед англосаксонських дослідників щодо основного принципу моделювання (конструювання) норм права також немає. Зокрема, автори монографії «Моделювання норм» Corinna Elsenbroich та Nigel Gilbert розглядають такі два принципи побудови норм:

- принцип простоти (keep it simple);
- принцип описовості (keep it descriptive) [7, с. 144].

Перший принцип заснований на мінімалістичному підході та вказує, що більш прості моделі норм є (внутрішньо) кращими моделями [1, с. 5]. Прихильники цього принципу спираються на «Бритву Оккама», яка передбачає: «З безлічі конкуруючих гіпотез слід вибирати ту, яка дозволяє зробити найменшу кількість припущень». Щодо кримінального права її можна трактувати як закон економії тексту кримінального закону.

Едмондс і Мосс [7] виступають проти цього на користь описових моделей норм. Вони зазначають, що принцип простоти заснований на помилковому припущенні, що простіші моделі, більш імовірно, будуть правильними, і малоймовірно, що проста модель буде адекватно являти собою складний феномен реального світу. Автори виступають за принцип описовості. Замість того, щоб відштовхуватися від найпростішої моделі (а потім додавати нові ознаки, якщо проста модель є неповною), відправною точкою повинна бути модель з якомога більшою описовістю ознак. Після того, як ця модель стає зрозумілою, вона може бути спрощена, якщо окремі частини є зайвими для моделювання конкретного явища.

На принципи простоти й описовості можна опосередковано натрапити й у працях радянських учених, щоправда, у дещо іншому аспекті, зокрема, при розгляді понять загальної та спеціальної норм. Так, професор В.М. Кудрявцев зазначав, що виділення спеціальних норм – характерна риса розвитку кримінального законодавства. При цьому, як він відмічав, якщо створення загальних норм

направлене на уніфікацію законодавства, то виділення спеціальних норм дозволяє більш тонко й точно визначити межі конкретного різновиду злочинів і наглядно підкреслити характер і ступінь його суспільної небезпеки [16, с. 252]. Тобто тут можна провести паралель із принципом описовості. Продовжує розгляд питання спеціальних норм професор В.М. Кудрявцев, як і більшість радянських та українських учених, в аспекті розгляду питання кваліфікації при конкуренції норм, чітко визначаючи правила кваліфікації в таких випадках.

Розглядаючи питання конкуренції загальної та спеціальної норм, радянські й українські вчені приділили достатньо уваги питанню визначення самого поняття спеціальної кримінально-правової норми. На думку С.С. Алексєєва, суть виділення спеціальних норм полягає в тому, що в праві посилюється «розподіл праці», у результаті якого окремі норми все більше диференціюються задля виконання різних операцій, конкретизується їхній зміст, здійснюється інтеграція правового регулювання [9, с. 52].

Такої ж думки дотримується й професор М.Й. Коржанський, зазначаючи, що конкуренція загальної й спеціальної кримінально-правових норм виникає з прагнення законодавця диференціювати кримінальну відповідальність шляхом виділення із загальної норми спеціальних норм, які передбачають або більш сувору, або пом'якшену відповідальність порівняно із загальною нормою [14, с. 71]. Розвиває цю думку професор В.Г. Беляєв, визначаючи спеціальну норму як закон, який передбачає кримінальну відповідальність за злочин, учинений принаймні за однієї пом'якшуючої обставини (це буде привілейована норма) або принаймні за однієї обтяжуючої обставини (це буде кваліфікована норма), кожна з яких впливає на кваліфікацію злочину [11, с. 80].

Л.П. Брич зосередила увагу на конструкції спеціальної норми, зазначивши, що при конкуренції загальної й спеціальної норм характерним є те, що всі ознаки складу злочину, названі в загальній нормі, містяться й у спеціальній нормі [12, с. 275].

Б.А. Курінов конкретизує, що в спеціальній нормі обов'язково повинні міститися всі ознаки загальної норми, хоча спеціальна норма повинна містити й свої специфічні ознаки, які виділяють її із загальної норми [17, с. 176].

Професор В.О. Навроцький дає поняття спеціальної норми через визначення поняття конкуренції відповідних норм: при конкуренції загальної та спеціальної норм одна з них (загальна) охоплює визначене коло діянь, а інша (спеціальна) – частину цього кола, тобто різновиди діянь, передбачених загальною нормою. Як зазначає автор, спеціальна норма містить більше ознак, за рахунок яких вона і виділяється із загальної [19, с. 286].

При розгляді конкуренції висвітлив це питання й О.К. Марін. Конкуренцію загальної та спеціальної норм автор визначив як зумовлену наявністю в кримінальному законодавстві двох норм, одна з яких є загальною (визначає певне коло діянь як злочини), інша – спеціальною (виділяє з цього кола певні діяння як самостійні злочини, спеціалізує кримінально-правове регулювання), нетипову ситуацію в правозастосуванні, коли під час кримінально-правової оцінки одного суспільно небезпечного діяння на застосування претендують обидві ці норми [18, с. 170].

Свідлов М.М. визначає спеціальні норми як правила поведінки, установлені для зміни способу або зміни меж регулювання певного виду суспільних відносин, рід яких регулюється іншою (загальною) кримінально-правовою нормою [20, с. 6–8].

Взаємозв'язок між загальною та спеціальною нормами характеризується співвідношенням понять «рід – вид». У загальній нормі сформульований родовий склад злочину, а в спеціальній – видовий. Спеціальна норма передбачає або більш сувору, або пом'якшену відповідальність (порівняно із загальною нормою).

Спеціальна норма більш конкретна за змістом, установлює особливі прийоми регулювання й тому має пріоритет над загальною нормою. Кваліфікація злочину здійснюється за спеціальною нормою. Одночасне застосування загальної та спеціальної норм за скоєння одного діяння неприпустиме. Наявність спеціальної норми означає неможливість застосування загальної норми до діянь, які містять усі ознаки складу злочину, передбаченого спеціальною нормою [20, с. 12–14].

Тарарухин С.А. зазначає, що загальна норма виступає в якості резервної для тих випадків, коли відповідальність за такий вид злочину спеціальними нормами не передбачена [22, с. 47].

Таким чином, *спеціальну кримінально-правову норму можна визначити* як правило поведінки, установлене з метою диференціації кримінальної відповідальності для зміни способу або меж регулювання певного виду суспільних відносин, рід яких регулюється загальною кримінально-правовою нормою, та яке передбачає або більш сувору, або пом'якшену відповідальність порівняно із загальною нормою.

Як бачимо, поняття спеціальної кримінально-правової норми досліджувалося практично всіма радянськими й українськими науковцями, які займалися проблемами кваліфікації злочинів. Інша ситуація склалася з установленням правил конструювання статей Кримінального кодексу, які містять спеціальні норми.

Професор В.М. Кудрявцев зазначає, що процес створення спеціальних норм пов'язаний не тільки з тим, що з якоїсь загальної норми виділяються конкретні форми. У дійсності він набагато складніший. Спеціальна норма, яка створюється, часто набуває додаткових ознак, які більш повно характеризують цей вид злочину, і він уже певною мірою (а часто й суттєво) виходить за межі початкової загальної норми; при цьому сама спеціальна норма виступає як комплексне утворення [16, с. 258]. Проте подальшого дослідження правил створення відповідних статей кримінального закону немає. Так само відсутнє комплексне дослідження питання класифікації спеціальних кримінально-правових норм, яке, як слушно зазначає О.К. Марін, разом із вирішенням питання класифікації підвидів конкуренції в межах співвідношення загальної та спеціальної норм має важливе значення для правильного вирішення конкуренції зазначених норм [18, с. 119].

Деякі науковці виділяли тільки окремі критерії класифікації. Так, В.М. Кудрявцев згадував про повну й неповну (часткову) конкуренцію загальної та спеціальної норм. Тобто певна норма є спеціальною відносно іншої лише в окремих випадках (наприклад, лише при вчиненні злочину службовою особою). Науковець зазначає, що спеціальні норми при неповній конкуренції потрібно застосовувати особливо уважно, оскільки в одній конкретній ситуації повинна застосовуватися одна спеціальна норма, а в іншій ситуації – інша норма, нерідко більш загального характеру [16, с. 260–261].

Торкався цього питання також М.М. Свідлов [21], який запропонував поділяти досліджувані норми за предметом правового регулювання на:

– абсолютно спеціальні норми, тобто спеціальні в повному об'ємі щодо окремих загальних норм;

– відносно спеціальні норми, тобто ті, які тільки частково мають спеціальний характер.

Проте подальше дослідження цієї проблеми, особливо на основі аналізу чинного Кримінального кодексу України, не здійснюється. Пропонуються також інші підстави класифікації спеціальних норм. Залежно від такої підстави, як межі регулювання, М.М. Свідлов [21] виділяє спеціальні норми, які не змінюють межі, і норми, які звужують або розширюють межі кримінально-правового регулювання. За об'єктом кримінально-правової охорони автор поділяє спеціальні норми на такі два види:

– однооб'єктні спеціальні норми, тобто ті, які мають той же основний об'єкт охорони, що й загальні норми;

– двооб'єктні спеціальні норми, які охороняють в якості основного об'єкта інакші суспільні відносини, ніж загальні норми, відрізняються за об'єктом від відповідних загальних (тобто двооб'єктні, які мають основний та додатковий об'єкти).

Залежно від способу утворення норм автор виділив спеціальні норми, які виникли в результаті одноступеневої або багатоступеневої диференціації кримінально-правового регулювання. Одноступенева форма означає, що зі спеціальної норми не виділяються інші спеціальні норми. При багатоступеневій формі зі спеціальної норми виділяється вторинна спеціальна норма, із цієї норми й собі може виділитися спеціальна норма третього ступеня і т. д.

Через призму аналізу видів спеціальних норм, виділених за різними критеріями, можна підійти до вирішення окремих проблем кваліфікації за наявності спеціальних норм, тому це питання потребує подальшого дослідження й узагальнення різних підстав класифікації.

Висновки. Після аналізу наявної спеціальної літератури, яка стосується питання спеціальних кримінально-правових норм, можна стверджувати, що відповідні питання досліджувалися здебільшого виключно науковцями на теренах колишнього Радянського Союзу. У країнах з англосаксонською системою права подібні дослідження взагалі не проводилися. Що ж до радянських та українських науковців, то питання спеціальних норм вони піднімали в межах дослідження проблеми кваліфікації злочинів у випадку конкуренції норм. Зокрема, достатньо добре розроблене поняття спеціальної кримінально-правової норми та загальні правила кваліфікації за наявності конкуренції загальної й спеціальної норм. У той же час відсутнє комплексне дослідження наявних у КК України спеціальних кримінально-правових норм, а також їх класифікація. Узагалі не розглядалося питання правил побудови статей Кримінального кодексу, які містять спеціальні норми. Тому питання спеціальних кримінально-правових норм потребує свого подальшого дослідження й опрацювання.

Список використаних джерел:

1. Axelrod R. The complexity of cooperation: Agent-based models of competition and collaboration [Text] / R. Axelrod. – Princeton : Princeton University Press, 1997. – 232 p.
2. ECHR, *Alimucaj v Albania*. – 7 February 2012. – Application №. 20134/05. – § 154.
3. ECHR, GRAND CHAMBER, *Kafkaris v. Cyprus*. – 12 February 2008. – Application №. 21906/04. – § 46.
4. ECHR, *Huntamaki v Finland*. – 6 March 2012. – Application no. 54468/09. – §44.
5. ECHR, *M v Germany*. – 17 December 2009. – Application no. 19359/04. – §131–133.

6. Edmonds B. From KISS to KIDS – an “anti-simplistic” modelling approach / B. Edmonds, S. Moss [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cfpm.org/~bruce/kiss2kids/kiss2kids.pdf>.
7. Elsenbroich C. Modelling norms [Text] / C. Elsenbroich, N. Gilbert. – Netherlands : Springer, 2013. – 213 p.
8. Weisberg R. Norms and Criminal Law, and the Norms of Criminal Law Scholarship/ R. Weisberg [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=7124&context=jclc>.
9. Алексеев С.С. Структура радянського права / С.С. Алексеев. – М., 1975. – 263 с.
10. Байтин М.И. Сущность права: современное нормативное правопонимание на грани двух веков / М.И. Байтин. – М. : Право и государство, 2005. – 544 с.
11. Беляев В.Г. Применение уголовного закона / В.Г. Беляев. – Волгоград : ВЮИ МВД России, 1998. – 124 с.
12. Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів : [монографія] / Л.П. Брич. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 712 с.
13. Про захист прав людини й основоположних свобод : Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
14. Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів : [навчальний посібник] / М.Й. Коржанський. – К. : Атіка, 2002. – 640 с.
15. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
16. Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. – М. : Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1963 – 323 с.
17. Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений : [учебное пособие] / Б.А. Куринов. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 182 с.
18. Марін О.К. Конкуренція кримінально-правових норм : дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / О.К. Марін. – Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2001. – 235 с.
19. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації : [навчальний посібник] / В.О. Навроцький. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.
20. Свидлов Н.М. Виды норм и квалификация преступлений следователем / Н.М. Свидлов. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1986. – 24 с.
21. Свидлов Н.М. Специальные нормы в уголовном праве : автореферат дисс. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Н.М. Свидлов. – Московская высшая школа милиции МВД СССР. – М., 1979. – 19 с.
22. Тарарухин С.А. Квалификация преступлений в следственной и судебной практике. Научно-практическое издание / С.А. Тарарухин. – К. : «Юрінком», 1995. – 208 с.

